

te gfrung uppreitig U.

Stangungusfide kongungfrun-
pneke biffungungus, der biff
kongungfand bueant & der
gfrungungus aufbueant gfrung. gfr.

ten

✓519

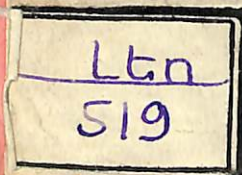
1999.1.7

ՖԵՏԻԱԼԱԿԱՆ ՀՈԴԱՏԻՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒՐՕՊԱ-
ՑՈՒՄ, ՄԵՐ ԵՐԿՐԻ ՀԱՅԱԲՆԱԿ ՄԱՍՈՒՄ ԵՒ
ՄԵՐ ԳԻՂԱՅՈՒ ԱՅԺՄԵԱՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ
ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

544

(Արտատպած «Մշակ» լրագրից):

Կովկասի կառավարչ. Գլխ. կառավ. տպարանում

ՖԵՏԻԱԼԱԿԱՆ ՀՈՂԱՏԻՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒՐՈՊԱ-
ՅՈՒՄ՝ ՄԵՐ ԵՐԿՐԻ ՀԱՅԱՔՆԱԿ ՄԱՍՈՒՄ ԵՒ
ՄԵՐ ԳԻՒԼԱՅՈՒ ԱՅԺՄԵԱՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ
ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ:

Մի համեստ նուէր տաճկական Հա-
յաստանի երկու քաջ և հաւատարիմ
հովիւներին, — Նէրսէս պատրիարքին և
Խրիմեան եպիսկոպոսին:

Das Alte stürzt, es ändert sich
die Zeit, und neues Leben blüht
aus den Ruinen (Հինը քանդվում է,
ժամանակը փոխվում, և աւերակների
միջից նոր կանք է ծագվում) Schil-
ler (Wilhelm Tell):

I. Հողատիրութեան հարցի դրութիւնը: II. Ֆե-
դալական հողատիրութիւնը Արևմտեան Եւրոպա-
յում: III. Ռուսաստանում: IV. Մեր մուգների
ծագումը և վերջը: V. Մուլքերի իրաւարանական
ընտրութիւնը: VI. Երկրի նշանակութիւնը գիւղա-
ցու համար և ֆեոդալական հողատիրութեան հե-
տեանքը: VII. Մեր գիւղացու այժմեան տնտեսա-
կան դրութիւնը և նրան օգնելու միջոցները: VIII.
Հին Հայաստանի հողատիրութեան մասին լռելու
պատճառը:

Дозв. ценз. Тифлисъ, 5-го Апрѣля 1882 г.

(Перепечатано изъ газеты «Мпакъ»).

4519-60

28. 520

I. Չէ կարելի լուել, երբ «Մշակը» դրադված է մեր տնտեսական ամենազլխաւոր և ամենահետաքրքիր հարցերից մէկով: Խօսքս կալուածական խնդրի մասին է, որի այս կամ այն տեսակ վճռուց կախված է մեր գիւղացու բոլոր տնտեսական կեանքը և բարօրութիւնը: Խօսել հարկաւոր է. բայց ինչպէս: Այնպէս՝ ինչպէս անցեալ տարի արդէն սկսեցին՝ Семеновъ-ի գլքի բովանդակութիւնը դուրս գրել և կամ նկարագրել ուսաց կալուածական հարցի վճիռը, — թէ հարկաւոր է ուրիշ տեսակ վերաբերվել այս ծանրալիւ հարցին: Համեմատական մեթօղը մեծ նշանակութիւն ունի, որովհետեւ այդ կերպով շատ մութ հարցերի վրա կարելի է լոյս գցել: Բայց նկարագրելով ուսաց կալուածական խնդիրը առանց համեմատելու հայ գիւղացու տնտեսական կեանքին, կարծեմ չենք կարող շատ բան առաջ տանել: Մենք դեռ ծանօթ չենք, ինչպէս հարկն է, հայ գիւղացու տնտեսական կեանքին ու նրա կարիքներին. չենք որոշել մեր կալուածների «իրաւաբանական բնութիւնը»: չենք բացատրել կալուածների պատմական ծագումը, և վերջապէս կալուածատէրի ու գիւղացիների փոխադարձ յարաբերութիւնները, — ուղում ենք վայրիվերոյ փիլիսոփայութիւն անել և այդպէս հեշտ վճռել այն տնտեսական հարցը (հողատիրապետական — аграрный вопрос), որ Հին Յունաստանում,

Հռօմում, հին և նոր Եւրօպայում այնքան դժուարութիւնների և արիւնահեղ պատերազմների պատճառ դարձաւ:

«Մշակը», զննելով այս խնդիրը, տալիս է կալուած բառին ընդարձակ նշանակութիւն: Կալուած նշանակում է ամենայն հողատիրապետութիւն (землевладѣніе). այս ընդարձակ մտքով նա համանուն է ագրարական հարցին (аграрный вопрос): Բայց կալուած բառը ունի ուրիշ նեղ, սահմանափակված նշանակութիւն (բառի նեղ մտքով կալուած նշանակում է այն, ինչ մեղանում ասում են «մուլք» (вотчина): Կալուած բառը իր նեղ մտքովն ենք ընտրում մեր յօդուածին առարկայ:

Կալուածը կամ մուլքը մեր երկրի մէջ չունի այն նշանակութիւնը և իրաւաբանական բնութիւնը, ինչ այժմեան Արեւմտեան Եւրօպայում և Ռուսաստանում, թէ և իր պատմութիւնով և ծագումով շատ նման է Եւրօպական կալուածին: Մեր երկրում կալուածատէրի իրաւունքը սահմանափակված է, թէ ուսաց օրէնքի զօրութիւնով և թէ տեղական դիւքերով և կանօններով: Կալուածական գիւղերում, գիւղական համայնքը աւելի իրաւունք ունի հօղի վրա, քան թէ կալուածատէրը. համայնքը բաժանում է հողը իր անդամների մէջ: Գիւղացին կարող է իր բաժինը մշակել, տալ ուրիշին մշակելու, մինչև անգամ մի

բանի տարի անմշակ թողնել: Կարելի է ասել գիւղացին վարվում է իր բաժին հողի հետ ինչպէս սեփականատէր. նրա միայն ծախսելու իրաւունքն է սահմանափակված, կամ աւելի բաւական, արդեւ վաճ: Եթէ նա այս կամ այն պատճառով պատասխանատու լինի, նա պատասխանատու է բոլոր համայնքի առաջ և ոչ թէ կալուածատէրի: Վերջինին ինչպէս սեփականութիւն պատկանում է մի կտոր հող չաղչա տեղ) անունով:

(Աղչա տեղի քանակութիւնը կախված է աղչատեղի թուից և մեծութիւնից: Եթէ օրինակ կալուածատէրի գիւղը բաղկանում է 5 աղչաից, նա ստանում է հինգ աղչատեղ. իսկ ամեն մի աղչատեղի մեծութիւն կարող է լինել 5—10 դէսիատին և աւելի, դա կախված է աղչայի մեծութիւնից:)

Մնացած հողը պատկանում է համայնքին և մշակվում է նրանով. կալուածատէրը այդ հողի բերքից ստանում է $\frac{1}{6}$, $\frac{1}{7}$ — $\frac{1}{10}$ մասը: Իսկ եթէ հողի վրա ցանվում է ոչ թէ հացաբոյս (злак), այլ բոստան, պարտէզ, այդի կամ տեխնիկական բոյսեր (технические растения), կալուածատէրը իր պատկանած տուրքերը ստանում է զրամով, որի քանակութիւնը շատ դանաղան է և կախված է տեղական կանոնից:

Վէդիրատարս մշալում, Երեանայ գաւառի, օ-

րինակ, մուլքադարը այդ դէպքում ստանում է սոմարից 40 կոպ. կամ 1 բ. 20 կ. դէսիատինից, եթէ դէսիատինը երեք սոմարատեղ հաշւենք:

II. Բայց այս ինչպէս իրաւաբանական կարգ և կանոն է, որ կալուածատէրը հողատէր (землевладелец) է և մի և նոյն ժամանակ սեփականատէր չէ. ինչո՞ւ է նրա իրաւունքը այդպէս սահմանափակված: Այս հարցը վճռելու համար հարկաւոր ենք համարում դիմել պատմութեանը. նա մեզ շատ բան կը սովորեցնի և լոյս կը գցի այս հարցի վրա: Մենք կամենում ենք համեմատել մեր կալուածական կարգը Եւրոպայի ֆեոդալական բեժիմի հետ և այս ճանապարհով որոշել մեր կալուածների-մուքերի իրաւաբանական կադմուածքը և բնութիւնը:

Հարցը զօռար է և մշակված չէ. բայց փորձել հարկաւոր է, որովհետեւ շուտ թէ ուշ այս փորձը պէտք է անենք:

Յայտնի է՝ թէ ամբողջ Եւրոպայում «ֆեոդալական» և «լենական» սիստեմի տիրապետութեան ժամանակ սիւղեր են—երկրի գերիշխանը (թագաւոր կամ իշխանը) յանձնում էր իր երկրի զանազան մասերը վասսալներին. իսկ այս վերջինները բաժանում են իրենց հողերը փոքր կալուածների վրա և յանձնում իրենցից ստոր-վասսալներին—ասպետներին: Այսպիսով ամբողջ տէրութիւնը ծածկվում էր փոքր կալուածներով: (Ազատ

էր մնում, այն էլ ֆեոդալական բեժմի առաջին դարերում, միայն ժողովրդի ազատ դասը (Gemein-frei):

Օրինակի համար վիճելով Նուաճողը Անգլիան նուաճելուց յետոյ բաժանեց բոլոր երկիրը 60,000 ասպետական կալուածներով վրա (բարգրեւի թիւք): Իրանը վեր առաւ նա 1500 կալուած, կամ ամբողջ տէրութեան $\frac{1}{40}$ մասը, իսկ մնացածը ստացան վիճելովի վասսալները և սրանց ասպետ-ները: Մի և նոյնը կամ սրան շատ նմանը պա-տանեց և ամբողջ արեւմտեան Եւրոպայում:

Մեր նպատակից հեռի է մանրամասնաբար քննել ու հետազոտել ամբողջ ֆեոդալական կարգը ու նրա տնտեսական, սոցիալական ու իրաւարա-նական նշանակութիւնը և ազդեցութիւնը: Մենք թոյլ ենք տալիս մեզ ընթերցողի ուշադրութիւնը դարձնել ֆեոդալական սիստեմի միայն մի կողմի վրա, որ կարող է լոյս պցել մեզ հետաքրքրող կալուածական հարցի վրա: Մեր համետ աշխա-տանքի առարկան կը լինեն հետեւեալ երեք հար-ցերը. a) Սիւզերենի—վերիշխանի ու նրա վաս-սալների յարաբերութիւնները: b) վասսալի կամ ասպետի և կալուածները մշակող երկրագործների փոխադարձ յարաբերութիւնները. և վերջապէս c) Այս տեսակ հողատիրապետութեան իրաւարա-նական կազմութեանը և բնութիւնը:

a) Գերիշխանը և վասալը: Գերիշխանը

ունէր իրաւունք և պարտականութիւն դատել և պաշտպանել իր վասսալներին, այսինքն վճռել նրանց մէկ մէկու մէջ ծագած վեճերը, պաշտպանել արդարին և պատժել մեղաւորին: Գեր-իշխանը պարտաւոր էր դառնալ հոգաբարձու վաս-սալների մահից յետոյ նրանց դերահաս որդւոց վրա, ինչպէս հողաբարձու պաշտպանել նրանց տնտեսական և իրաւաբանական խնտե-րեմները և մինչև անդամ պսակել վասսալի հա-սած տղաներին ու մարդու տալ ազջիկներին (jus maritagium):

վասսալը կամ ասպետը ստանում էր իր գե-րիշխանից կալուածը, պարտաւորվելով զօրքով և փողով օգնել նրան պատերազմի ժամանակ. իսկ խաղաղութեան ժամանակ կատարել անձնական ծառայութիւններ, վճարել տուրքեր և ստիպողա-կան պարգէներ անել: Գերիշխանը ունէր իրա-ւունք յետառնել կալուածը, եթէ վաս-սալը պարտադանցութիւն էր դրժում,— հրաժարվում էր տուրքերը վճարելուց, ապստամբ-վում էր նրա դէմ և կամ դաւաճանում էր նրան— իր տէրին:

կալուածները վասսալների կամ ասպետների սեպհականութիւնը չէին, այլ նրանք իրենց անձնական ծառայութեան և արեան զնո-վը, ինչպէս վարձատրութիւն, ստանում էին կալուածի վրա միայն դատաստանական,

կառավարչական և օգտակար վեղու—
օգուտ քաղելու իրաւունք (ususfructus): Այս
իրաւունքը առաջ անձնական բնութիւն ու-
նէր և կամաց կամաց դառնում էր ժառանգա-
կան: Ուստի կալուածատէրը դառնում էր «միջ-
նորդ» գերիշխանի և հողագործ ժողովրդի մէջ-
նա ժողովում էր այն տուրքերը և հարկերը, որ
գիւղացիները ինչպէս հպատակ պարտ էին վճա-
րել գերիշխանին, բայց այս տուրքերը մնում էին
կալուածատէրին, որովհետեւ այդ նրա ծառայու-
թեան վարձատրութիւն էր: Միայն շատ դարե-
րից և պատերազմներից յետոյ վասսալ-
ների և նրանց ասպետների հողատի-
րութիւնը դառաւ նրանց սեպհակտնութ-
իւնը:

б) Գիւղացիների և վասսալների ու
ասպետների յարաբերութիւնները: ա-
րիւղացիները (—այստեղ մինք ի նկատի ունենք
ազատ հողատէրները (gemeinfrei) —) ֆեոդալական
առաջին դարերում կալուածատէրի ոչ ճորտերն
էին և ոչ ստրուկները, ուրեմն անձամբ բոլոր-
վին ազատ էին, և շատ խիստ թէ իրենց չինք-
նավարութեան իրաւունքով և թէ
անտեսական գրութիւնովը զանազանում էին ճոր-
տերից և մանաւանդ ստրուկներից: Իսկ վերջումը
նրանք ենթարկվելով կալուածատէր վասսալի դա-
տաստանական իրաւունքին և կորցնելով իրենց

հին տնտեսական անկախութիւնը, եր-
բեմն ակամայ, իսկ երբեմն կամաւոր (շատ
գիւղացիներ իրենց ազատ հողը տալիս էին վան-
քերին ու վասսալներին, թողնելով իրանց միայն
ժառանգական օգտակար վեղու իրաւունքը) դառան
ճորտեր (крепостной, hörige Leute): Մի և նոյն
ժամանակը շատ ստրուկների իրաւունքները ըն-
դարձակվեցան. նրանք ստացան մշակելու հո-
ղեր, և դառան ճորտեր: Ստրուկը առաջ բոլոր
մարդկային իրաւունքներից զուրկ մի էակ էր,
իսկ այժմ նա ունէր հող և ճորտ էր: Այսպէս
կաղմակերպվեց ճորտերի դասը, որոնք իրենց
տնտեսական կեանքում բոլորովին կախած էին
կալուածատէրերի կամքից: բ) Ֆեոդալական կարգի
առաջին դարերումը քաղաքական կեանքը դեռ
դարդացած չէր և փողական տնտեսու-
թիւնը (денежное хозяйство) համարեա յայտ-
նի չէր. ուստի բոլոր տուրքերը յօդուտ կալուա-
ծատէրի վճարվում էին բնութիւնով, այսինքն
երկրի բերքերով: Ինչպէս տուրքերի և հարկերի
այնպէս և անձնական ծառայութիւնների չափը,
քանակութիւնը և ձևը որոշված և հաս-
տատված էր մեծաց գիրքով ու կանոնով (обыч-
ное право, որ և ընդունված էր բոլոր նախկին
օրէնսդրական ժողովածուներում) և դրական իրա-
ւունքով: Գիւղացին ազատ էր կալուածատէրի
հաճոյքից և կամակորութիւնից:

դ. Երբ Ֆեօդալական ազնուականներին յաջող-վեց իրենց վաստակական կախումը գերիշխանից խախտել և թուլացնել, երբ կալուածը ժառանգական տիրապետութիւնից դարձաւ սեպկական ու թիւն և վերջապէս երբ բոլոր նախկին ազատ հողատերերը ճորտացան, տուրքերի քանակութիւնը և ձևը նշանակում էր և որոշում էր կալուածատէրը կամ նրանից նշանակված կառավարիչը: Բայց սրանից օրից օր տնտեսական պայմանները փոխվում էին, տուրքերը շատանում և անձնական ծառայութիւնների ձևերը սարսափելի բնութիւն ստանում: զ. Բնական բան է, ճորտացած գիւղացիները ամեն տեսակ աշխատում էին ազատվել իրենց անտանելի դրութիւնից. նրանք փախչում էին ինքնավարութիւն ստացող քաղաքները, մոռանում էին գիւղը և այդպիսով կտրվում էր գիւղացու կապը հողի հետ: Մի և նոյն ժամանակ ստրուկներն էին կամաց կամաց ազատութիւն ստանում: Այս երկու դասից, — հողից զրկված գիւղացիներից և ազատված ստրուկներից — կազմվեցաւ օրավարձ (поденщикъ) բանուորների (պրօլետարիատ) դասը: Ե. Իսկ այն գիւղացիների հողաբաժինը, որոնք անճարութիւնից մնալով հողի վրա, տանում էին տնտեսական ստրկութեան լուծրայնքան էր փոքրացել, որ հաղլւ հաղ կարողանում

էին կերակրվել: Նրանց արօտատեղերը (выгонъ) կալուածատէրերը բոլորովին կտրել էին. այնպէս որ, Անգլիայում օրինակ, դեռ XV դարում գիւղացի ճորտը զժուարանում էր մինչև անգամ մի կով և քանի խոզեր պահել: Մի և նոյնը մինք անձամբ նկատեցինք. անցեալ ամառ Լիֆլիանդիայում: *)

*) Այս տարի ճանապարհորդելով Գօրպատից մինչև Խզբօրսկ, որտեղ թաղած է ռուսաց Բիւրիկ իշխանի եղբայր Տրուֆօրը, հարկը վերստի հեռաւորութեամբ դաշտերի վրա ոչ մի գիւղ չը տեսայ: Գիւղացիների միայնակ խրճիթները ցրված են անպտուղ բլուրների վրա: Այս երևոյթը ինձ չը զարմացրեց. հիւսիսում պտղատու հողի կտորները փոքր են և ցրված են անտառների և ճահիճների մէջ: Այստեղ մեծ գիւղեր չէ կարելի հիմնել, որովհետեւ սրանց համար հարկաւոր են ընդարձակ դաշտեր: Այսպէս են բնակվում գիւղացիները բոլոր Շվեյցարյում, Նօրվեգիայում և Ֆինլանդիայում: Բայց այս չէ կարելի ասել Լիֆլիանդիայի մասին, որովհետեւ այստեղ երկիրը շատ լաւ բարւոքված և մշակած է. դաշտերի վրա մինչև անգամ ձուի մեծութիւնով էլ քարեր չէ տեսնի, այնպէս զարգացած է գիւղատնտեսութիւնը գերմանացի կալուածատէրերի մօտ: Վերջը մի գիւղացու խրճիթի մօտ տեսայ մի կով ու մի խոզ «օրուկած էին» — (կապած) մի փոքր արօտատեղի վրա: Իսկոյն միշեյի Անգլիայի միջին դարերի գիւղացու դրութիւնը, Ֆեօդալական բեժիմը նրա սարսափելի հետեանքներով: Պէտք է ասած, ոչ մի տեղ Ռուսաստանում գիւղացու համար այնքան զժուար չէ հող ձեռք բերել, ինչպէս այստեղի գերմանացուց մօտ. գերմանացիների դժոխային

с) Ֆեօդալական հողատիրութեան իրաւաբանական բնութիւնը: ա) Առաջի երկու հարցերից պարզ յայտնի է, թէ ֆեօդալական կալուածի սեփականական իրաւունքը մնում էր գերիշխանի ձեռքին. ասպետ կալուածատէրը զառնում էր մի տեսակ «միջ-

ետականութիւնը յայտնի է. սրանք ամեն տեսակ դժուարացնում են այստեղի էստօնացիներին և լատիշներին հող ձեռք բերել: Այստեղ գիւղացիներին իրաւունք տալով է հողեր գնել ու կալուածատէրերը պարտաւոր են ծախել. բայց ռուսաց կառավարութիւնը տակաւ չէ նշանակել, որով կարողանային գիւղացիները աւելի հեշտ հող գնել. գիւղացին կախւած է գերմանացի կալուածատէրի կամքից: Հողերին այնպիսի գին են նշանակում, որ իմաստացուն անհնարին է գնել. այս պատճառով սրանք ստիպւած են էժան հողերը գնել. իսկ այդ հողերը անսպառնալիք են ցրւած են բլուրների վրա: Հողի թանկութեան պատճառով միայն հարստացած գիւղացիներն են կարողանում հող ձեռք բերել, իսկ բնակիչների մեծ մասը ստիպւած են բանւոր դառնալ կալուածներում ստանալով օրէկան 25—40 կօպ: Նթէ բանւորը տաւով է վարձւած, նա ստանում է միջին թւով 25 կօպէլ օրէկան. բացի սրանից նա ունի ձրի բնակարան, որ ստանում է կալուածատէրից: Յետոյ նա իրաւունք ունի 36 պուդ հաշարա (рожи) առնել էժան գնով իր ընտանիքի համար, տալով ամեն պուդին 50 կօպ: Բանւորը ստանում է մի փոքրիկ կտոր հող, իր բանջարեղէնը ցանելու համար: Այսպիսի բանւորների օրէկան վարձը 30 կօպ. չէ բարձրանում: Ուրիշ բան է ազատ բանւորների դրու-

նորդ—տեղական գերիշխանի կամ նրա վասսալի, թէև նա էլ (կալուածատէրը) նշանակում էր իր կտորից առանձին կառավարիչ: Կալուածատէրը զատում էր, կառավարում էր գիւղացիներին, սրունք ապրում էին նրա կալուածներում, նա ժո-

թիւնը. նրանք ամառվան վերջը և աշնանը ստանում են օրէկան մինչև 60—70 կօպ. բայց յետոյ տարվայ շատ մասը առանց պարագմունքի են վերանում: Ահա այս պատճառով է գիւղացին վերագասում տարով վարձվելը: Մենք եօթ շարաթ մրնացինք գիւղում և անձամբ դիտեցինք այստեղ լատիշները: Պէտք է ասենք՝ էստօնացիք ու լատիշները ունեն իրաւունք ի բոլոր սրտէ ասել այստեղի գերմանացիներին, իրանց դժոխայի է սեփականութեան համար: Չը կարծեն, գերմանացին, իր հարեան ազգերին ոչնչացնելու և ճնշելու ընդունակութիւնով բաշխողներին յետ մնայ: Խօսքերիս ապացոյց կարող են լինել առաջին՝ Օստդէյան նահանգները և յետոյ գերմանացուց պատմութիւնը, ինչպէս նրանք կուլ են տալիս սլաւոնական ցեղերը: Գերմանացին խօրաման է. նա զաղթելուց մի երկիր, սկսում է կամաց կամաց հարստահարել երկիրը և իր հարեանին: Նա ձեր հացը ուտում է, աչքը գցում իր Գերմանիայի վրա. քանի նա թոյլ է, հարեանին հաւատացնում է՝ թէ պատրաստ է նրա հետ յոնուս մարդկութեան և քաղաքակրթութեան եղբայրանալ: Հէնց որ ոտը տեղ բռնեց ու գորացաւ, գերմանացին կը սկսի հարեանին ճնշել ու խեղդել անողորմաբար, մինչև որ բոլորովին ջնջի երկրի երեսից: Նթէ գերմանացին գաղթի դժոխքը, նա իսկոյն կը սկսի, քանի ի-

դովում էր բոլոր «տուրք ու տալիքն երբ», դատաստանական տուգանքները և այլն:

Նա ստանում էր բերքերից նշանակեալ մասը թէև իր օգտին, բայց դերիշխանի անուումով, նրա համաձայնութենով և թոյլատուութենով: Ուրեմն այս տեսակ հողատիրութիւնը յիշեցնում է այն իրաւարանական տիրապետութիւնը, որ հռոմայեցիների իրաւարանները անուանում էին «տիրութիւն կամ տիրապետութիւն ուրիշի

րեն թոյլ է զգում, ստտանաների հետ եղբայրութիւն անել, բայց հէնց որ զօրացաւ կը հեծնի ստտանաների շնորհիւ և նրանց արքայութիւն կասի. «Macht euch aus dem Staube, denn auch die Hölle ist unser deutsches Vaterland»! — «կորեք այստեղից, որովհետև դժուրքն էլ մեր — գերմանացիների հայրենիքն է»: Եւ այս սարսափելի ետականութիւնը և մարդակերութիւնը մինչև անգամ գերմանացիների գիտնականներն էլ են անուանում «գերմանացիների ընդունակութիւն քաղաքակրթութիւնը առաջ տանելու և պետութիւն (Staat) հիմնելու»: Այս նկատողութիւնը մենք նրա համար ենք անում, որ «Մշակում» կարդացիք՝ գերմանացիները դիտաւորութիւն ունեն գաղթականների ուղարկել տաճկաց Հայաստանը: Զգոյշ մնացէք, որ մի օր Հայաստանն էլ չանուանի «գերմանացիների հայրենիք»: Եթէ նրանց ոտը տեղ բռնեց մեր երկրի վրա, այն ժամանակը կարող ենք ասել մնաս բարեաւ Հայաստան: Յիրաւի գերմանացիները քաղաքակրթված ազգ են, նրանցից շատ բան կարող ենք սովորել, բայց այդ մեզ շատ թանկ կը նստի.....:

անունով» (possessio, dententio alieno nomine). այդ ուրիշը ոչ այլ դք էր, եթէ ոչ ինքը երկրի գերիշխանը (Թագաւորը կամ իշխանը): Զը կածեմ՝ մենք մեղանշենք ճշմարտութեան դէմ, եթէ հռոմեական այս իրաւարանական տերմինը փոխենք այսպէս «possessio nomine imperatoris, regis, principis» այսինքն «տիրապետութիւն, կայսեր, թագաւորի, կամ իշխանի անունով»: Բ) Այս տեսակ հողատիրութիւնը ինքն ըստ ինքեան ունի հասարակական բնութիւն (публичный характер), պատճառը որ սեպհականատէր մնում էր ինքը երկրի իշխանը — տէրը. իսկ ինչ վերաբերում է նրա իրաւունքներին, որոնք կրում էին իրենց մէջ հասարակական բնութիւն, թէև հասարակականութիւնը (публичность) այն ժամանակ ուրիշ միտք և նշանակութիւն ունէր քան թէ այժմ:

գ) Հողատիրապետութեան կէտից դերիշխանի և նրա վասսալների ու ասպետների վեճի և պատերազմի՝ բովանդակութիւնը — էութիւնը կայանում էր նրանում, որ առաջինը պաշտպանում էր, աշխատում էր վերականգնել իր գերիշխանական իրաւունքն երկրի վրա. իսկ վերջինները ձգտում էին ազատվել վասսալական կախումից, — անձնական հողատիրութիւնը դարձնել ժառանգական. իսկ ժառանգական կայսեր կատա-

ը ե ա լ, ա ն կ ա ի ն և ա ն ս ա հ մ ա ն ս ե պ հ ա-
կ ա ն ու թ իւ ն: դ) Շատ տեղեր գերիշխանը
յաղթող հանդիսացաւ, իսկ շատ տեղ վաստակներ
իրենց ասպետներով. բայց վերջ ի վերջոյ, դա-
րեւոր վճիռից և արիւնհանգ պատերազմներից յե-
տոյ Ֆեոդալական ազնուականութիւնը հասաւ իր
նպատակին, — այն է տիրած հողերը դարձ-
ր եց ս ե պ հ ա կ ա ն ու թ իւ ն: Անս այս վե-
ճի և պատերազմի վերջնական խօսքը. «Cascuns
barons est souverains en sa baronnie» — ամեն
բարօն գերիշխան է իր բարօնական կա-
լուածում (Beaumanoir XXXVI. 41):

Անս մի փոքր բեղիւմէ բոլոր Ֆեոդալական
հոգատիրութեան մասին Արեւմտեան Եւրոպայում:

III. Եթէ այժմ ակնարկենք Եւրոպայի արեւե-
լեան մասը, մենք կը գտնենք Ֆեոդալական հոգա-
տիրութիւնը այստեղ եւ. խօսքս Ռուսաստանի
մասին է: Ի հարկէ մեծ զանազանութիւն կայ
ռուսաց ֆեոդալիզմի և եւրոպական ֆեոդալական
կարգերի մէջ. բայց հոգատիրապետական յարա-
բերութիւնները միմեանց շատ նման են: Ռուսաս-
տանումն էլ երբեմն գիւղական համայնքը
բուլոբուվին ճարտութիւնից ազատ էր.
այստեղ էլ իշխանները և առաջին թագաւորները
(մինչև անդամ մինչև XVII դարի վերջը) ծառա-
յող ազնուականութեանը ռոճկի փոխարէն տալիս
էին կալուածներ. այս իրաւարանական կարգը

յայտնի է ռուսաց պատմութեան մէջ «система
кормления» անունով, այսինքն «կերակրելու կարգ»:
Գիւղական կալուածները (вотчина) ծառայում էին
ազնուականների համար որպէս կերակրելու
աղբիւր: Այստեղ էլ առաջին ժամանակը կալուած-
ները ունէին անձնական բնութիւն և կամայ
կամայ զառան ժառանգական տիրապետութիւն
և յետոյ սեփականութիւն:

Ռուսաստանում գիւղական համայնքը ազատ
և անկախ էր թէ իր տնտեսական դրութիւնով և
թէ ինքնավարութեան իրաւունքներով: Ինչպէս
ռուսաց ծառայող ազնուականները կարող էին
մէկ իշխանից միւսի մօտ փոխվել, նմանապէս
էլ գիւղացին ի ընէ անտիւռնէր իրաւունք թողնել
կալուածը և նրա տիրոջ, եթէ սա խիստ էր վար-
վում նրա հետ, և ծանր տուրքեր էր պահանջում
կալուածը մշակելու համար: Այս է պատճառը,
որ ռուս գիւղացին մինչև XVI դարը անհամեմա-
տաբար ազատ էր քան թէ նրա ժամանակակից
եղբայրները Արեւմտեան Եւրոպայում: Ազատ թա-
փառական կեանքը թէև վնասակար էր գիւղացուն
և կալուածատէրին տնտեսական կէտից, բայց ի-
րաւարանական կէտից նա ազատ էր կալուածա-
տէրի հաճոյքից և կամակորութիւնից: Միայն
1596 թ., երբ Բօրիս Գաբուշով «կապեց գիւղա-
ցիներին» հողից (прикрѣпить къ землѣ), արգե-
լելով նրանց մէկ կալուածից միւսը փոխվել, — նա

սկսեց օրից օր կորցնել իր հին տնտեսական անկախութիւնը, իր հին իրաւունքները և ստրկանալ (խօսքս միայն կալուածական զիւղացիները մասին է և ոչ արքունական):

Եթէ մի քանիսը ռուսներէց պնդում են՝ թէ ռուս ազգին ի բնէ անտի խորթ է կալուածական սեփականութիւնը... նրանք չեն սխալվում. հին Ռուսաստանում ինչպէս և արեւմտեան Եւրոպայում ֆեոդալական կարգի առաջին դարերում, կալուածքը սեփականութիւն չէր: Գիւղացիները դառան ճորտ և ստրուկ XVII դարի ընթացքում և XVIII դարի առաջին քառորդում: Այս ժամանակը ռուսաց գիւղացիների դրութիւնը անտանելի էր. երբ նրանք XVIII դարում բոլորովին ստրկացան, նրանք էլ կորցրին իրենց կապը հողի հետ, որովհետեւ կալուածատէրը կարող էր նրանց կենդանիների և անասունների նման առանց հողի ծախել:

IV. Նոր համեմատական ազդագիտութիւնը ապացուցանում է՝ թէ ֆեոդալական կարգը և հոդատիրութիւնը յատկանիշ է ոչ թէ միայն եւրոպացիներին, այլ և համարեա բոլոր Ասիական և Ամերիկական (Պերու և Մեկսիկայի) ազգերին: Ի հարկէ ամեն երկիր տալիս է ֆեոդալիզմին իր առանձնայատկութիւնը, բայց էութիւնը և բովանդակութիւնը—մասնաւոր հոդատիրապետական յարաբերութիւնները—մնում է մի և նոյնը: Ընթերցողի

ուշադրութիւնը դարձնում ենք Պարսկաստանի վրա. մենք մասամբ սրան ենք պարտական մեր կալուածների գոյութենով:

Պարսկաստանում *), եթէ չենք սխալվում, ֆեոդալական յարաբերութիւնները մինչև այսօր էլ շարունակում են իրենց գոյութիւնը. զանազան մեծ գաւառների խաները (օրինակի համար Մակուա երկրի) ոչ այլ որ են, եթէ ոչ շահի վասսալները: Ինչպէս ֆեոդալական վասսալներ, խաները ևս ստանում են երկրի վրա դատատանական և կառավարչական իրաւունք, պարտաւորվելով օգնել շահին զօրքերով և փողով նրա թշնամիների դէմ: Զանազան կալուածներ, գիւղեր և մինչև անգամ գաւառներ յանձնում էր խանը իր անթիւ պաշտօնեաներին և ծառաներին. սրանք կառավարում էին ստացած գումար կամ գաւառը, ժողովում էին հարկերը ու տուրքերը յօգուտ խանի զանձին: Ինչպէս և հին Եւրոպայում, այստեղ էլ տուրքերը վճարվում էին երկրի բնական բերքերով: Տուրքերի չափը և քանակութիւնը որոշած էր տեղական ազաթներով, օրինակ Երեսնայ նահանգում ժողովում էին խանի օգտին բերքերի $\frac{1}{6}$, $\frac{1}{7}$, $\frac{1}{10}$ մասը: Խանի պաշտօնեաները և ծառաները անուանվում էին «մուլքազար» (մուլք

*) Այս տեղեկութիւնները մեզ հաղորդել են ծեր մարդիկ:

տալոյ, ժողովոյ) իսկ ինքը հողատիրութիւնը և կալուածը բաժնի: Մուլքադարին պատկանում էր մի կտոր հող, որ անուանւում էր չաղչա-թօր-փաղի—աղչատեղ: Մուլքադարական իրաւունքը չնորոշում էր իրանը ժամանակով, մինչև դմահ. վերջին ժամանակը մուլքադարութիւնը ստանում էր ժառանգական բնութիւն:

Մեր երկրի Ֆեոդալական հողատիրութիւնը չը հասաւ այն զարգացմանը և չունեցաւ այն հետեւանքները ինչ Եւրոպայում. նա մեռաւ, բայց ոչ թէ բնական, այլ արուեստական և տարածած մահով: Հողատիրութիւնը այս դրութեան մէջ էր, երբ Ռուսաստանը նուաճեց մեր երկիրը: Ռուսաց կառավարչութեան առաջին ներկայացուցիչները մեր երկրում արին մի և նոյն սխալը, ինչ անգլիացիները Հնդկաստանում, Փրանսիացիները Ալժիրում, և առհասարակ եւրոպացիները իրենց կօլօնիաներում: Եւրոպացիները չեն ուսումնասիրում նուաճած երկրի տնտեսական և իրաւաբանական կեանքը, չեն աշխատում ծանօթանալ տեղական բնակիչների իրաւաբանական համոզմունքների և հայեացքների հետ, որպէս զի նրանց կարգադրութիւնները և կառավարութիւնը համապատասխանեն սրանց կեանքին և կարիքներին,—այլ ոյժի զօրութիւնով մտցնում են նուաճած երկիրը իրենց խորթ օրէնքները: Այստեղից ծագում է անբաւականութիւն նուաճածների և նուաճողների մէջ,—

օրէնքի, տեղական իրաւաբանական կեանքի և տնտեսական պայմանների մէջ: Եւրոպացին կարծում է՝ թէ բարբարոս ասիացիք ոչինչ կարգին օրէնքներ չունեն: Բայց այս սխալ քաղաքականութեան հետեւանքները, յետոյ են երևում:

Ինչպէս անգլիացիները Հնդկաստանի ջամինադարին երին (հող բաժանող պաշտօնեաներին) ընդունեցին սխալմամբ կալուածատէրերի տեղ—այն մտքով ինչպէս եւրոպացիներն են հասկանում կալուած բառը—և նրանց վրա հաստատեցին, իբրև սեփականութիւն, գիւղական համայնքներին պատկանած հողերը,—այնպէս և ռուսաց կառավարութիւնը սխալմամբ հաստատեց նախկին մուլքադարների վրա նրանց չը պատկանող, նրանց կառավարութեանը յանձնած գիւղերը: Շատերը մուլքադարներից ծախեցին իրենց մէքերը և զաղթեցին Պայտկաստան. շատերը շարունակում էին արհապետութիւնը առաջնայ կարգերի հիման վրա: Այսպէս գիւղական աղքատ հողատիրութիւնը դարձաւ կալուածական: Գիւղացիների իրաւունքները սահմանափակեցան, իսկ կալուածատէրինը լայնացան և ստացան իրաւաբանական ամրութիւն. նախկին կառավարիչը կամ ժամանակաւոր հողի տէր ողջ դարձաւ լիակատար սեփականատէր, բայց հողի որոշած մասի վրա:

Յիշաւի կառավարութիւնը սահմանափակեց

մուլքադարները, իրաւունքը, զրկելով նրանց կառավարչական (административный) իրաւունքի մնացորդներից. քայլ առ քայլ հետեւելով ռուսաց զիւզացու դրութիւնը թեթեւացնելու և կամաց կամաց բոլորովին ազատելու քաղաքականութեանը, կառավարութիւնը չը մոռացաւ և մեր գիւղացուն. բայց սխալմունքը արած էր և գտնվում էր նախկին կարգադրութեան մէջ:

V. Այն մեր մուլքերի կարճատեւ պատմութիւնը. մենք ծանօթ ենք նրանց ծագման հետ. մնում է բացատրել և որոշել նրանց իրաւաբանական կազմութեանը, բովանդակութիւնը և բնութիւնը: Կարելի է արդեօք մուլքերը անուանել սեփականութիւն, թէ ոչ: Պոյնէ մեր կարծիքով նրանք սեփականութիւն են, որովհետեւ նրանք ձեռք են բերված այն ճանապարհով, ինչպէս ուրիշ շատ սեփականութիւններ: Մեր մուլքադարները ինչ մեղաւոր են, որ պարսից կառավարիչ — մուլքադարները սեփականատէր չէին. մուլքերը գնված են 50 և աւելի տարի սրանից առաջ: Ինչպէս ռուսաց օրէնքը, այնպէս և վաղեմական — հնական տիրութիւնը (давностное владѣние) տուել է նրանց սեփականութեան բնութիւն:

Բայց մեր մուլքերը ունեն իրենց առանձնաշատ կ ու թիւնը, որի վրա մինչև այսօր, եթէ չենք սխալվում, ոչ ոք ուշադրութիւն չէ դարձրել: Վերևը

յիշեցինք՝ թէ կալուածատէրը ստանում է բնական բերքերի մի նշանակած մասը, իսկ հողը իր ամբողջութեամբ մնում է զիւզական համայնքի տիրութեան և իրաւունքի տակին: Մեր կալուածատէրը ոչ այլ ոք է, եթէ ոչ պարսից մուլքադարի ժառանգորդը successor միայն այն զանազանութիւնով, որ նա հասարակ, ժամանակաւոր տիրապետող էր, իսկ սա (կալուածատէրը) սեփականատէր է: Իրաւաբանական կազմութեանը փոխվել է, բայց փոփոխութիւնը վերաբերում է իրաւունքի յատկութեանը (qualitas juris) և ոչ թէ չափին — քանակութեանը (quantitas juris): Այս վերջինը մնում է մի և նոյնը ինչ պարսից ժամանակին, թէև վերջին տարիներում մուլքադարները աշխատում են իրենց իրաւունքի քանակութիւնը, հիմնվելով ռուսաց օրէնքների վրա, ընդարձակել ու լայնացնել: Չը նայելով կալուածատէրերի այս ձգտմանը, մեր մուլքերը տեղական հին սովորութեանց և կանոնների զօրութեամբ մնում են մի և նոյնը ինչ Պարսկաստանի տիրապետութեան ժամանակը և խիստ զանազանվում են ռուսաց և եւրոպացիների կալուածներից: Եւրոպայում կալուածատէրի իրաւունքը տարածվում է զիւղի կամ կալուածքի ամբողջութեան վրա, մինչդեռ մեզանում միայն հողի որոշեալ մասի վրա, որի չափը կալված է ստացած եկամուտի քանակութիւնից ($\frac{1}{6}$,

1/7, 1/10): Ուրեմն եթէ մի որ և իցէ գիւղական համայնք կամենայ հողը կալուածատէրից գնել, նա պէտք է վճարի ոչ թէ հողի բոլոր ամբողջութեան գինը, այլ միայն մի մասի:

Այս մի քանի խօսքից երևում է, որ մեր մուլքադարներին կարելի է անուանել սեփականատէր. բայց նրանց սեփականութիւնը սաստիկ սահմանափակ լինում է: Պէտք է խոստովանվեմ, որ ես չստ զարմացայ, երբ պ. Բահաթրեանցի յօդուածում կարդացի, իբր թէ կալուածատէրը «օգուտ քաղելով գիւղացու հողի կարօտութիւնից տալիս է հողը վարելու ամենածանր պայմաններով... շատ տեղերում գիւղացին վարում է հողը կիսով, այսինքն սեփական ծախսով նա վարում է հողը և աշխատանքի կէսը տալիս հողատէրին» (տես Մշակի № 223, 1881 թ.): Մեզ թոյլ եկք տալիս հարցնել պարոն Բահաթրեանցից՝ նա չէ սխալվում արդեօք և ճշտեղ է պատահում այդ: Գուցէ յարգելի պարոնը խառնում է կալուածատէրի հող բաժանելու իրաւունքը այն երեւոյթի հետ, որ գիւղացիները տալիս են մէկ մէկի իրենց հողը կիսով—կիսրար կամ «հարակաշով» ինչպէս ռամկօրէն են ասում: Յիրաւի շատ անգամ պատահում է, որ գիւղացին ոչ թէ իր բաժին արքունական հողը, այլ և կալուածականը տալիս է այս պայմանաւ, բայց դա մուլքադարական իրաւունքի հետ ոչինչ կապ չունի:

VI. Երկիրը մարդկութեան մայրն է. հողից մարդը ստանում է իր սկիզբը, իր օրէկան սնունդը ամբողջ կեանքի ընթացքում և նրան յանձնում իր մարմինը մահից յետոյ: Այս պատճառով ամեն ազգ սիրում է իր երկիրը սրդիական սուրբ սիրով. հայրենեաց սէրը դառնում է մարդի համար մի տեսակ «կուլտ»—հաւատ: Ամեն ազգի մօտ յանուն հայրենեաց զոհում են իրենց կեանքը ամենաազնիւ և մեծ մարդիկ, դառնալով այսօրվա՝ սուրբ ապագայ սերունդի համար: Հայրենիքը ազգի համար այն է, ինչ ջուրը ձկան և օդը ամեն կենդանի օրգանիզմի համար. կտրեցէք մի ազգի կապը իր հայրենի հողի հետ և նա կը մեռնի,—առաջ կը կորցնի իր քաղաքական անկախութիւնը, իսկ յետոյ կամաց կամաց կանհետանայ երկրի երեսից: Ամեն ազգի պատմութեան մէջ հողատիրութեան հարցը ամենածանրակշիռ հարցն է. նրանից են կախված ամբողջ դասերի քաղաքական իրաւունքները և տնտեսական կեանքը. այս պատճառով ազգութեանը սլաոկանոց զանազան դասերը մրցում են և մինչև անգամ պատերազմում են իրար հետ հողատիրութեան համար: Բայց ոչ մի դաս այնքան հաւատարիմ չէ երկրին և կարօտ հողի, որքան գիւղացին. հողը գիւղացու տնտեսական բարօրութեան աղբիւրն է, ինքնավարութեան և մարդկային անհրաժեշտ իրաւունքների հիմքը: Փանի գիւղացու կապը հողի

հետ ամուր և զօրեղ է, նա կարող է ասել. «Ես և մարդ եմ և ունեմ մարդկային իրաւունքներ»։ Կտրեցէք այդ կապը՝ նա կը դառնայ ստրուկ-ճորտ. նա կը փախչի բաղաճները և կը կազմի օրէկան բանտերների այն դասը, որ եւրօպացիների մօտ յայտնի է պրօլետարիատ անունով։ Այսպէս պատահեց արևմտեան Եւրօպայում։

Բայց գիւղացին առանց ընդդիմադրութեան չէ կտրում կապը իր սիրած երկրից. նա հեշտութիւնով չէ թողնում այն հողը, որ բացի նրան օրէկան հաց տալուց, ամիսիում է իր ծոցում նստա նախնեաց նշխարը։ Եւր և երիտասարդ վեր են առնում գիւղական կոպիտ զէնքեր—բահ, թիակ, փայտ,—գնում են պատերազմի դաշտը իրենց օջախը և տունը պաշտպանելու. միայն յաղթվելուց և իր արիւնով իր հողը ներկելուց յետոյ գիւղացին հնազանդվում է բաղդաւոր յաղթողի կամքին—կամ թողնում է իր հողը... Ոչ թէ հին աշխարհը—Հնդկաստան, Յունաստան և Հռօմ, այլ և միջին դարերի և նոր Եւրօպայի պատմութիւնը ազատ չեն հողատիրութեան հարցից և երկրագործ դասի շարժումից, և ապտամբութիւններից։ Ի՞նչու էին Ֆրանսիացիների ժակիրները ապստամբում (1358 թ.) և խորտակում իրենց տէրերի-սենեօրների ամրոցները, Ի՞նչու անգլիացի երկրագործ դասը Վաղ-Տայօրի առաջնորդութեամբ (1381 թ.) է պաշարում Լօնդօն,

տիրապետում և պահանջում թագաւորից վերականգնանել իր հին հողատիրական իրաւունքները։ Ի՞նչու էին Հարաւային Գերմանիայի գիւղացիները (1525 թ.) աւերում իրենց տէրերի բուրջները։

Այս բոլոր ապստամբութիւնների պատճառը այն էր, որ ֆեօդալական հողատէրերի և գիւղացիների նա հաւատարմութիւնն էր և յաւաքեր ու թիւնները քանդվել էին. կալուածը դառնալով հողատէրի սեփականութիւնը, կտրեց գիւղացիների ազատ կապը հողի հետ, աւերեց նրանց տնտեսական բարօրութիւնը, ոչնչացրեց նրանց հին ինքնավարական իրաւունքները, ենթարկելով գիւղացուն ֆեօդալական հողատէրի իրաւասութեանը։ Բացի ճորտութիւնից և տնտեսական ստրկութիւնից, գիւղացու բնածնական պատիւը մինչև անդամ ազատ չէր ֆեօդալական սենեօրի հաճոյքից. ումը չէ սարսափեցնում զըժոխային «Jus primae noctis» (առաջի գիշերվայ իրաւունքը), որի զօրութեամբ գիւղացի նորապսակ հարսը իսկոյն պսակից յետոյ պիտի իր կուսութիւնը զոհ բերէր սենեօրի հեշտատէր հաճոյքին։

Վերջապէս ինչու XVII և XVIII դարերում ռուսաց գիւղացին Ստենկա Բազինի, Պուգաչօվի և միւս ապստամբողների հետ ձեռքը սուր էր առնում և ապստամբում։ Պատճառը կրկին տնտե-

սական էր. ո՞վ էր կազմում Պուգաչովի և Բաղինի զորքի մեծ մասը, եթէ ոչ հողից փախած և արշաւանքին իրենց նուիրած գիւղացիները...: Գիւղացին ամեն տէրութեան ամուր հիմքն է, նա է հայրենեաց զլխաւոր պաշտպանը և նա արժան է յարգանքի և թաղաւորների հայրական. հողատարութեանը: Ահա ինչ պատճառով Ալեքսանդր Երկրորդը այնքան մեծ ուշադրութիւն դարձրեց ռուս գիւղացու դրութեան վրա և նոր թագաւոր Կայսրը շարունակում է իր Հօր անմահ գործը:

Ահա Փեոդաւական հողատիրութեան կարճատու պատմութիւնը: Հողատիրութիւնը մեծ դեր է խաղացել և խաղում է մարդկութեան պատմութեան մէջ: Շատ Սօլօններ և Լիկուրգներ աշխատել են վճռել այս հարցը. շատ Գրակինների գլուխը ենթարկվել է այս հարցի պատճառով վտանգի: Ամեն դար, ամեն սերունդ վճռելով այս հարցը այս կամ այն կերպով բացականչել է Արխիմեդի պէս «էվրիկա» և կարծել է՝ թէ կտրեց Գօրգեան կապը: Բայց զանազան դասերի մրցութիւնը հողի մասին շարունակվում է մինչև այսօր էլ. ձեռք փոփոխվում է, բայց հարցի էութիւնը մնում է մի և նոյնը:

Մեր ներկայ քաղաքական և սոցիալական դրութիւնը անյայտ էր անցեալ դարերի համար. մեզ համար մարդկութեան ապագայ պատմութեան ընթացքը մինչև այսօր էլ մնում է մութ և մը-

ւայել, ինչպէս երկինքը փոթորիկից առաջ, կամ կեանքը կոտորած սրտի համար: Մարդկութեան կեանքը ովկիանոս է. ալիքը բարձրանում է ալիքին կուտալիս. ալիքները փոփոխվում են, որովհետև նրանք կախված են քամու և փոթորիկի զօրութիւնից, իսկ օվկիանոսը իր ալիքներով մնում է յաւիտեան: Քանի որ հողը մարդկութեան քաղաքական և սոցիալական կեանքի մէջ «կերակրիչ մօր» տեղ է բռնում, հողատիրապետական վէճը զանազան դասերի մէջ կը շարունակվի: Իմաստուն օրէնստուն և քաղաքագէտը կարող է ժամանակ առժամանակ այդ վէճի հեղեղի առաջ կտրել. բայց ինչպէս կտրած դետը «գէօլ է տալիս—լիճ է կալում» և ժամանակով կամ իր առաջի «բանդը» (ամբարտակը) պատռում և գնում իր բնական ընթացքով կամ ուրիշ տեղից է ճանապարհ բացանում,—այնպէս էլ հողատիրապետական հարցը միայն իր ձեռք և ուղղութիւնն է փոխում և ոչ թէ էութիւնը: Մինչև այսօր պատմութեան մէջ այսպէս է եղել. ինչ կը լինի ապագայում, մենք չը գիտենք...: Ինչպէս XIX դարը չէ ուղում այնպէս ապրել, ինչպէս օրինակի համար XV դարը, այնպէս էլ XX կամ XXV դարը երեւի չի ուղենայ մեր կեանքովը ապրել. բայց ինչպէս նա կապրի, մենք չը գիտենք, որովհետև XV դարի մարդիքն էլ չը գիտէին՝ մենք ինչպէս պէտք է ապրենք... Մեզ

յայտնի է միայն, որ XIX դարի վերջին քառորդում գիւղացին հողի կարօտ է և այս կարօտութիւնը հարկաւոր է լիայնել:

VII. Դառնանք այժմ մեր գիւղացու այժմեան տնտեսական դրութեանը: Ինչ վերաբերում է այ հարցին, մեր կարծիքով դոնէ, բոլոր գրվածները միայն պարոն Ս. Բահատրեանցի յօդուածը ունի մեծ նշանակութիւն, մինչդեռ ուրիշները դատարկ փիլիսոփայութիւններ են անում առանց գործին տեղեակ լինելով. սրտուկի պարոն Բահատրեանցը ճիշտ նկարագրել է հողատիրական յարաբերութիւնները. նա շատ լաւ է հասկացել այժմեան գիւղացու կարիքները և տնտեսական պակասութիւնները: Շատ ախտոս, որ պատուելի պարոնը մի քանի մոլթ տեղերը չը բացատրեց իր յօդուածում: Մենք են անցեալ զարնանը, դառնալով մեր հայրենիքը, միջոց ունեցանք անձամբ դիտել գիւղացու տնտեսական դրութիւնը և եկանք մի և նոյն եզրակացութեանը, ինչ պ. Բահատրեանցը: Ամեն տեղ գիւղացին զգում է հողի կարօտութիւն, չը նայելով, որ մենք դեռ շատ դատարկ, ամայի և պտղատու հողեր ունենք:

A. ա) «Սարի» (լեռնային) բնակիչները թէե այնքան չեն չարչարվում հողի պակասութիւնից, բայց նրանք էլ կարօտ են հողի: Հողը բաժանված է գիւղացիներին հին ժամանակից և բաժինները մնում են մի և նոյնը, չը նայելով, որ գիւղերի

բնակիչների թիւը երկու երեք անգամ աւելացել է: Կառավարութեան պաշտօնեաները դժուարութիւնով են աւելացնում գիւղացիների հողերի քանակութիւնը: Այս մասին գանգատներ մենք լսեցինք հետեւեալ տեղերում: Փարվանսարա (Գիլիջանայ ձորում), Գիլիջան, Բօզի գիւղում (սրա մասին պատմեց մեզ մեր բարեկամ Ս. Մատինեանցը Թիֆլիզում). Չիլուխլու և Ելենովկա (Սևանայ ծովի մօտ). Ախտա, Մաքրա-վանք, Գլմաշէն, Ծաղկունք (նոր Բայազէդի գաւառում). Ղարախաչ, Զնջու (Երևանայ գաւառում): Բացի հողի պակասութիւնից սարի բնակիչները գանգատվում են միներից, որոնք նրանց ցանքերին շատ վնասներ են տալիս:

բ) «Արանի» (դաշտային) գիւղացիները դրութիւնը տնտեսական կէտից աւելի անտանելի է: Արանի բնակիչները ստիպված են կուչ գալ գետերի ափերում և բռնել միայն «Ջրարբի» հողերը, այսինքն այն հողերը, որոնց գետի ջուրը հասնում է: Պատճառը պարզ է. երկրի չորութեան պատճառով առանց ջրի ոչ մի տունկ չէ կարող բուսանել:

Յայտնի բան է՝ այսպիսի երկրում որքան մշակելու հող էլ լինի, նա կը մնայ անօգուտ գիւղացու համար: Ջրի պակասութեան և միլոմիւրի (ջրբաժանների) զեղծումների մասին մենք գրեցինք «Մշակում» դեռ 1872 թւին: Ով որ գոնէ մի ան-

դամ ճանապարհորդել է Երևանայ նահանգի դաշտային մասում, նա չէ կարող թողնել առանց ուշադրութեան այն հանգամանքը, որ «Ջրարբի» տեղերում գիւղ գիւղի վրա է. իսկ ուրիշ տեղեր շատ անգամ 20, 30 վերստի հեռաւորութեամբ երկիրը մնում է ամայի և անբնակ: Օրինակ Երևանից մինչև Իւլա 30 վերստի հեռաւորութեամբ գիւղերը այնքան խիտ են, որ չէ կարելի շատ տեղ գիւղը գիւղից դանազանել. իսկ Իւլայից մինչև Գաւալու 18 վերստի հեռաւորութեամբ երկու կամ երեք գիւղ են պատահում ճանապարհում. Գաւալուից մինչև Սաղարակ 18 վերստ հեռաւորութեամբ ոչ մի գիւղ չը կայ:

Այսպիսի երևոյթ դուք կը տեսնէք Շարուրում, Էջմիածնայ գաւառում և ամբողջ «Արանում»:

Բնական բան է՝ խիտ կուշ եկած գիւղերում հողի պակասութիւնը շատ զգալի է և գիւղացու տնտեսական դրութիւնը աննախանձելի. յիշաւի մեր անձամբ դիտողութիւնից յայտնի է՝ (օրինակ Զանգիբադարում և Գեառնիրասարում Երևանայ գաւառի) գիւղացու հոգեկան բաժինը (душевой надѣлъ) այնքան փոքր է, որ մինչև անգամ ինձ ատելուց չէի ուզում հաւատալ: Երևակայեցէք, ընթերցող, ամեն հողին ստանում է մի «սօմարան» տեղ, այսինքն այնքան տեղ, որի վրա կարելի է ցանել 10 լիտր ցորեն, — դէսիատինի $1/3$ մասը: Ռուսաստանում ոչ մի տեղ գիւղացին այսքան

քիչ հող չունի: «Համբէն» ստանում է $3\frac{1}{3}$ դէսիատին հող և սրանից էլ պակաս. իսկ համբա դառնալու համար գիւղացին պիտի համարի իր ընտանիքում 16 հոգի: Այս երևոյթը նկատւում է ոչ թէ միայն մուսուլման գիւղերում, այլ և թաղաւորական: Հարկանոր է ասել, որ գիւղացուն օգնելը անհրաժեշտ է: Գիւղացին թողնում է գիւղը և գնում մեծ քաղաքները օրէկան բանւորութիւնով իր հացը հայթհայթելու: Երկիրը զրկւում է զօրեղ ոյժից: Գիւղացու նահապետական մաքուր բարոյականութիւնը ազակաճւում է. նա վերադառնում է գիւղը բարոյապէս փչացած, բերելով իր հետ դանազան հիւանդութիւններ, որոնք թունաւորում են հայ ազգի մաքուր արիւնը և խախտում ընտանեկան հիւրը: Բացի սրանից գիւղացին պրօլետարիատ դառնալու վտանգին է ենթարկւում:

գ) Երկրի ճանապարհների պակասութեան պատճառով գիւղացու ունեցած մթերքն էլ մնում է առանց դուրս տանելու: Այս հանգամանքից օգուտ են քաղում դանազան վաշխառու «փօղրաթչիներ» (подрядчики), որոնք գիւղերում ամենաչնչին գնով առնում են ցորեն, գարի և ուրիշ բերքեր, տանում են քաղաքները և միլլիօններ գիւղում ժողովրդի «դառն քրտինքը» հարստահարելով: Իսկ գիւղացին ստիպւած է ծախել, որովհետև փող է հարկաւոր տէրունական հարկերը վճարելու:

և ուրիշ կարիքները հոգալու համար: Ղիւղացիներն ապագայում է իր միջերը էժան գնով ծախել, քան թէ պարտքի տակ ընկնել և սպասել մինչև միջերքի գինը բարձրանայ: Մեր երկրում պարտք անելը գիւղացու համար շատ վտանգաւոր է, որովհետեւ 20⁰/₀ վեր առնելը սովորական կրեդիտ է համարվում: Զանազան «չարչիւները» (մանրավաճառները) և «մահտեսիւները», որոնք իրենց նուիրել են վաչխառութեանը, միշտ պատրաստ են գիւղացուն «թալաքը» և քամել նրա վերջին սուտը:

դ) Աւելացրէք սրա վրա մորելը և գիւղատնտեսութեանը ուրիշ վտանգաւոր կենդանիները, որոնք շատ շուտ շուտ են այցելում երկիրը, և դուք, ընթերցող, կարող էք մի հասկացողութիւն կազմել գիւղացու այժմուսն տնտեսական դրութեան մասին:

Ե. Ո՛ւր է մեր գիւղացու փրկութեան ճանապարհը և աղբիւրը: ա) Հետևելով ժամանակի մոգային, մեր պոռոտախօս փիլիսոփաները, միաձայն առաջարկում են կալուածատէրերիցը հողը յետ առնել կամ խլել, առանց տեղեկանալու գործին, առանց կատարելապէս ուսումնասիրելու երկրի տնտեսական դրութիւնը, առանց հասկանալու գիւղացու կարիքները: Ի հարկէ՝ հողը պէտք է պատկանի երկրագործ դասին, ասում են նրանք. յանուն գիւղացու տնտեսական բարո-

րութեան կալուածատէրերի մուլքերը պարտ են դո՛ւ դառնալ, եթէ այս ճանապարհով մեզ կը յաջողի գիւղացուն բաղդաւորացնել: Սա մի այնպիսի ճշմարտութիւն է, որի վրա վիճելը անելոք է. առանձին անհատների ինտերեսները պէտք է խոնարհվեն հասարակութեան-բաղմութեան օգտի առաջ:

Բայց սա հարցի մի կողմն է. սրանով մենք կը վճռենք հարցը միայն մասնաւորապէս կամ աւելի լաւ ասած կը տանք նրան ուրիշ ուղղութիւն, առանց նպաստելու նրա հիմնական վճռելուն: Շատ կալուածատէրեր գիւղերում, բնակիչների հողարաժիւնները, ինչպէս վերևում ասեցինք, այնքան փոքր են, գիւղական համայնքի հողը այնքան պակաս է, որ մենք, առանց ուրիշ օգնութեան ճանապարհ որոնելու, գիւղացուն չենք կարող օգնել, թէկուզ կալուածատէրից հողի վերջին կտորն էլ առնենք և մինչև անգամ նրան աքսորենք երկրի երեսից լուսնի վրա: Աերջապէս Այսօրեական վերջին հրովարտակը վճռեց հարցը այս կողմից. ինչպէս լինելու է այդ վճռի հետևանքը ուստաց տէրութեան միւս մասերում, այնպէս էլ կը լինի մեր երկրում:

բ) Հարկաւոր է ջրանցքներ շինել տալ. ջուր հանել գետերիցը այն ամալի, բայց պտղատու դաշտերը, որոնք մինչև այսօր էլ մնում են անմշակ և առանց բնակիչների: Այս ամալի, օձերի և կարիճների բնակարաններում հաղարաւոր գիւղացու ըն-

տանիքներ կարող են գտնել իրենց օրէկան հացը և բարօրութիւնը: Այս փորձը արդէն արած է Երևանայ գաւառում: 1) Երևանայ գաւառի Գօղղուզ գիւղի բնակիչ Գիւլնաղար աղէն դեռ յիսուն թուականներում տէրութեան թոյլտուութիւնով մի փոքր ջրանցք շինեց մեծ Մասիսի ստորոտում և հիմնեց Ալիզըզ գիւղը. գիւղացիները մշակում էին ջրած հողերը և բերքերից $\frac{1}{10}$ մասը վճարում հանգուցեալ Գիւլնաղար աղին: 2) Երևանայ գաւառում գնեւերալ Կախանովը վաթսուն թուականների վերջում հանեց Արաքսից մի մեծ ջրանցք, որ ջրում է մօտ 15 հազար դեպիտին հող: 3) Եօթանասուն թուականներին խօսում էին (Լյմիածնայ գաւառի) Սարգարաղի մօտ մի ջրանցք հանելու մասին. չը դիտենք՝ այս հարցը ինչպէս վերջացաւ:

դ) Հարկաւոր է էփան և ձեռնտու կրն դիտ բացանել գիւղացիներին, ազատել նրանց անթև, երկոտանի և մարդաձև «մորեխներից» — վաշխառուներից: Էփան կրեդիտը առհասարակ մեծ նըշանակութիւն ունի տնտեսական կեանքում, բայց սոյս զիպուածում մենք կը տանք միջոց գիւղացուն նոր հողեր գնելու և գնած հողերը ձեռից դուրս չը թողնելու: Գիցուք՝ թէ մի կալուածական գիւղում գիւղացին գնում է մի կտոր հող. ժամանակով փողի կարօտութիւնից նա կը ծախի: Աֆրիկայի մորեխը ժամանակ առ ժամանակ է մեզ այցելում:

բայց մեր «տն ու շինարար» (домороощенный) երկու ոտանի մորեխները «չարչիներ», «մահտեսիներ», «խօջաներ» և ուրիշ վաշխառուների կերպարանքով միշտ ման են գալիս և պատրաստ են գիւղացուն բարերարութիւն անել, — փող տալ պարտք 20% , 30% տոկոսով: Այս մարդկութեան բարերարները հողը կը պցեն իրենց ձեռքը և կալուածատէրերից աւելի կը ճնշեն գիւղացուն: Վերևում տեսանք՝ մուլքաղարի իրաւունքը սահմանափակված է, գիւղացու և նրա յարաբերութիւնները ունեն նահապետական բնույթիւն, որոշված են տեղական դիրքերով և կանօններով և ռուսաց օրէնքով: Մուլքաղարը օրէնքին հակառակ չէ կարող վարվել. գիւղացու իրաւունքները պաշտպանելու համար կայ դիման և դատաստան: Մուլքաղարը դիցուք թէ ստանում է բերքի $\frac{1}{7}$ մասը, բայց հողը մնում է գիւղացու ձեռքին, ազատ կամքին և իրաւունքին: Բայց երբ վաշխառուն տիրեց հողին, գիւղացին կը դառնայ նրա ճորտը. նա կը տայ գիւղացուն հողը մշակելու «կիսով», «էրկուսը մէկով» (այսինքն բերքի երկու բաժինը հողատէրին և մի բաժինը գիւղացուն): Բացի սրանից գիւղացու կապը հողի հետ կը կտրվի. իսկ այս չարիքի հետեանքները մենք տեսանք վերևում: Եւ ինչ մարդկային օրէնք կարող է արդելի վաշխառուին ճնշել գիւղացուն: Այն օրէնադրութիւնները, որոնցով աշխատել են

վաշխառուներին սանձել, միշտ մնացել են առանց հետևանքի: Լիկուրգի, Սօլօնի և հռոմայեցիների անթիւ օրէնքները (թէ հասարակապետական կառավարութեան և թէ կայսրների ժամանակ), որոնք ուղղված էին վաշխառուների դէմ, որոնցով կամենում էին թեթևացնել աղքատ պարտատէրերի դրութիւնը, սպասած օգուտները չը բերեցին: Միջին դարերում՝ բացի աշխարհական իշխանութիւնից (СВѢТСКАЯ ВЛАСТЬ) խառնովեցաւ այս հարցին և հոգևորականութիւնը. եկեղեցական օրէնքները արդելում էին վաշխ առնելը: Հասանալով օրէնքները իրենց նպատակին: Կրեդիտը ամբողջ միջին դարերի ընթացքում չէր գտնուում այն դրութեան, ինչ այսօր մեզանում: Եւրօպացիների մեր ժամանակվայ օրէնսդրութիւնները, որոնք արգելում են 60/0, 80/0 աւելի վեր առնել, մի օգուտ բերեցին. իրանք օրէնստուները չը ստիպվեցան արդեօք իրենց տված օրէնքները յետ առնել: Մեզանում Նաբեկացին և բոլոր եկեղեցական օրէնքները, եթէ չենք սխալվում, արգելում են վաշխ առնելը. բայց ասացեք խնդրեմ, քիչ կան մեզանում այնպիսի «մահտեսներ», որոնք երեկոյեան կարդում են Նաբեկը, և առաւօտը փող պարտք տալիս 20 և 30 տոկոսով: Ասում ենք և կրկնում ենք, ընթերցող, ոչ մարդկային և ոչ Աստուածային օրէնքները չունեն միջոց աղքատ դասին ազատել վաշխառուի ձեռքից:

Էփան կրեդիտ, էփան կրեդիտական հիմնարկութիւնները միայն կարող են իրենց մրցութիւնով շատ ու քիչ ազատել գիւղացուն վաշխառուի ստրկութիւնից: Ուրեմն բաւական չէ գիւղացուն հող գնել, հարկաւոր է ևս միջոց որոնել, որ այդ հողը մնայ նրա ձեռին: Բաւական չէ մուքաղարներից հողը յետ առնել. այլ հարկաւոր է ազատված հողերը այնպէս ապահովացնել, որ մի երկու երեք սերունդից յետոյ նոր կալուածատէրներ չը բուսնեն «մահտեսները» վրամ «չար չի ների» կերպարանքով: Սրա համար մենք կրկնում ենք՝—և այս մեր մաքուր, սրտից բղխած համոզմունքն է—մենք երբեք չենք կարող գիւղացու տնտեսական դրութիւնը բարւոքել և նրա հողատիրական դրութիւնը անկախ պահել և ապահովացնել, եթէ մենք միայն կալուածատէրից հող գնելովը բաւականանանք և չաշխատենք ուրիշ կողմերից ևս գիւղացու տնտեսական դրութիւն բարւոքել:

դ) Հարկաւոր է քաղթեցնել հողի կարօտ գիւղացիներին մեր երկրի միւս ազատ հողերը:

Մեր Թագաւոր Կայսրը դահը նստելու օրից ուռաաց ամբողջ տէրութեան երկրագործ դասը առաւ իր Օգոստափառ հովանաւորութեան տակ: Հարկաւոր է հողի կարօտ գիւղացիներից ներկայացուցիչներ ուղարկել Պետերբուրգ, խընդիրք տալ Նորին Կայսերական Մեծու-

թեանը և աղաչել, որ Նա բարեհաճի ուշադրութիւն դարձնել գիւղացու զրուեցեան վրա և խրաւուճք տայ զաղթել նոր ազատած երկիրը:

Հայ ազգի և գիւղացու հաւատարմութիւնը յայտնի է: Թագաւոր-կայսրը ողորմած է և չի թողնի իր հպատակներին առանց կայսերական ողորմութեանը և հովանաւորութեանը: Գործը հեշտացնելու և աղքատ գիւղացիներին ծախսից ազատելու համար, կարելի է այդ ներկայացուցչութիւնը յանձնել Պետերբուրգում և Մոսկվայում բնակող հայերից: Դի քանիտին. համարեա ամեն հողի կարօտ գաւառները ունեն ներկայացուցիչներ երկու մայրաքաղաքներում. մենք անձամբ ծանօթ ենք բոլոր այդ պարոնների հետ: Թող գործը սկսեն և մենք համոզված ենք, որ ոչ ոք չի մերժի իր աղքատ հայրենակիցների համար ներկայացուցիչ դառնալ:

Ե) Հարկաւոր է գիւղատնտեսական գիւտութիւններին հետ ծանօթացնել գիւղացիներին. շատ տեղեր գիւղացին ոչինչ հասկացողութիւն չունի երկիրը բարեդրելու մասին. նա այնքան է ցանում, մինչև հողը բոլորովին ոյժից ընկնում է: Ծերերը պատմում են՝ թէ մի ժամանակ Նրեանայ գաւառի ցորենը, զարին տալիս էին մէկին 15—20: Իսկ այժմ, եթէ գիւղացիները մէկին 4 կամ 5 ստանում է, նա գոհ է իր վիճակից: Երկիրը մշակվում է նահա-

պետական կարգով և գործիքն երո վ: Գիւղացին մի տարի հողը ցանում է, իսկ միւսին հանգստացնում է: հողին ուրեմն նա օգուտ է քաղում տիրած հողի կէսից. այժմ Երկու դաշտանի (ДВУХПОЛЬНЫЙ) երկրագործական սխտեմը վաղուց մերժված է գիւղական տնտեսութիւնից և ընդունված է բազմադաշտանի (МНОГОПОЛЬНЫЙ) սխտեմը: Նմանապէս սերմափոխական плодопеременный սխտեմը մեր գիւղացիներին յայտնի չէ, միայն Զանդիբասար և Գեառնիբասար Նրեանայ գաւառի չալթուկից յետոյ ցանում են ուրիշ բան երկու տարի մէկ մէկու քամակից: Պատահում է երբեմն, որ մի որ և իցէ տեղի վրա մի տարի բօստան են ցանում, միւս տարին բամբակ կամ ցորեն: Բայց առհասարակ երկու դաշտանի երկրագործական սխտեմը տիրապետում է ամբողջ Նրեանայ նահանգում: Այս հարցը թողնում ենք գիւղատնտեսներին. նրանք ինչպէս մասնագէտներ դուցէ ուրիշ պակասութիւններ էլ գտնեն մեր երկրագործական սխտեմի մէջ, բայց մենք զրուում ենք այն, ինչ մեզ յայտնի է անձնական զիտողութիւնից:

Ահա մեր գիւղացու այժեան տնտեսական զրութիւնը. սա շատ աննախանձելի է:

Անցեալ տարի պարօն Քալանթարը եւ նուրեք կալուածական հարցին մի աշխատանք, որով

նա ցոյց տուեց իր կատարեալ տգիտութիւնը մեր երկրի հողատիրապետութեան մասին: Պարոնը չէ կարողանում հասկանալ ինչպէս է ծագել Բալկանեան թերակղզու վրա այն հողատիրապետական սխտեմը, որի զօրութիւնով «Տաճկական կալուածատէրերի իրաւունքը հողի վրա սահմանափակված է»: Ով որ փոքր ի շատէ ծանօթ է Ֆեօդալական հողատիրապետութեան հետ, ով որ փոքր ի շատէ հասկացողութիւն ունի ասիական ազգերի մուլքադարութեան վրա, — նրան այդ երևոյթը չէ կարող զարմացնել և խորթ թո՛ւալ: Պարոն Քալանթարը բացականչում է՝ ուր են մեր իրաւաբանները, որ չեն ծառայում ազգին, հետազօտելով նրա կեանքը: Բայց մէկը չը կայ, որ հարցնի «այս ուր են մեր գիւղատնտեսները. միթէ ազգը նրանց օգնութեանը կարօտ չէ»: Եթէ պատուելի պարոնը կեղծաւորութիւն չէ անում, նա ինչու է «Ռուսաստանի կողմերի և էջերի պոչերի և պողերի չափելը չինելի կեանքի և գոյութեան իգէալը»: Նախ քան թէ քարոզել ու բացականչել, լաւ չի անի արդեօք պարոն Քալանթարը, եթէ մի քիչ նեղութիւն քաշի և առաջ իր տգիտութիւնը մեր հողատիրապետութեան մասին լրացնի:

Մենք հեռի ենք մեր իրաւաբաններին պաշտպանելու մտքից. դեռ անցեալ տարի պարոն Քալանթարից շատ առաջ մեր վերջին աշ-

խատանքում «Մեր ժողովրդական երգերի էտնօլօգիական նշանակութիւնը» վերնագրով, մատնացոյց արեցինք մեր իրաւաբանների պախարակելի անտարբերութեան վրա դէպի մեր իրաւաբանական կեանքը: Մեզ վրդովեցնում է մեր երիտասարդութեան փարիսեցիութիւնը. մեզանում ամենքը ուզում են իրենց մեղքը ուրիշի չլինքը դրել. բժիշկը, օրինակի համար, մեղադրում է լեզուադէտին, լեզուադէտը մաթէմատիկոսին, սա իրան հերթում գիւղատնտեսին և գիւղատնտեսը իրաւաբանի հետ միւս մասնագէտներին: Սա կատարեալ կատակերգութիւն է... Մեր երկրի բնակիչներից շատերը թշուառ են. նրանք կարօտ են ամեն տեսակ գիտութեան և ուրեմն ինչպէս իրաւաբանի, նոյնպէս էլ ուրիշ մասնագէտների: Փառք Աստուծու «հունձը առատ է, բայց մշակները սակաւթիւ»:

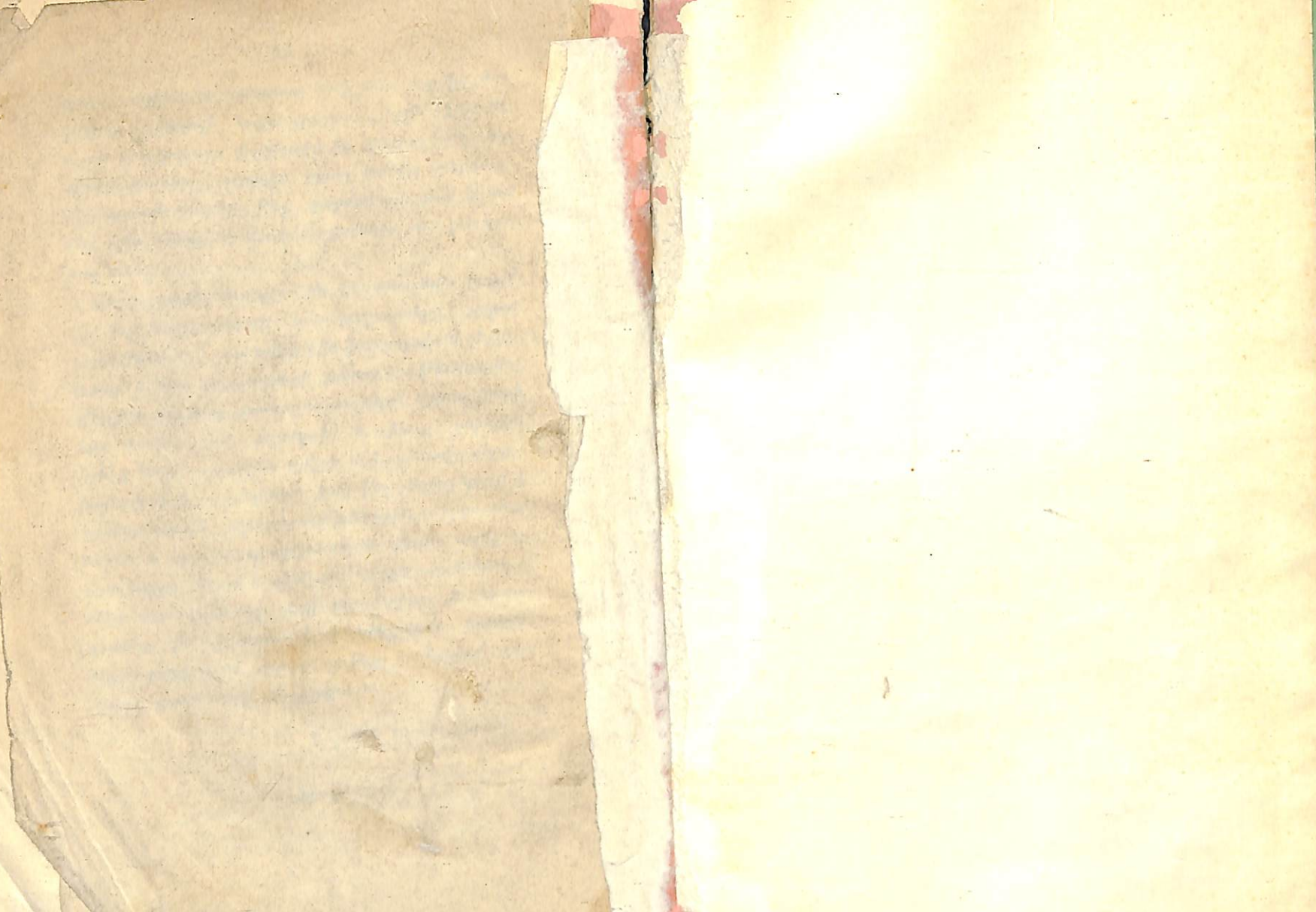
VIII. Ընթերցողը ունի իրաւունք հարցնելու թէ ինչու մենք ոչինչ չանցինք մեր անցեալ պատմական հողատիրութեան մասին:

Մեր անցեալ ինչպէս և ներկայ իրաւաբանական կեանքը հետազօտված չէ: Մեր սակաւթիւ գիտնականները փոխանակ նոր հետազօտութիւններ անել, սկսում են սօֆիստական մոայլը աւելի տարածել մեր առանց էլ անմշակ պատմութեան վրա, հերքելով մեր ամենաեղանակի պատմագիրների նշանակութիւնը և հեղինակութիւնը: Այսպիսով

նրանք տալիս են հաստատ հիմք մեր ռամիկ ժողովրդի անտեղի նախապաշարմունքին՝ իբր թէ չափ կարգացողը վերջապէս կը գծվի: Եթէ մեր դիմականները այսպէս սխալ են վերաբերվում մեր պատմութեանը, ինչ զարմանալի բան է, որ մեզ պէս հասարակ մահկանացուները շատ չեն կարող անել:

Ֆեօդալական կեանքը Հին Հայաստանին խորթ չէ. մեր թագաւորների և նախարարների յարաբերութիւնները շատ նման էին ֆեօդալական գերիշխանի և նրա վասսալների յարաբերութիւններին: Մեր իշխաններից շատերը եւրոպական վասսալների պէս ժամանակով զօրացան և ձեռք բերեցին իրենց նախորդական երկրի մէջ անկախ գերիշխանական իրաւունքներ: Իսկ ինչ վերաբերում է նրանց ներքին յարաբերութիւններին, — իրաւունքներին և պարտաւորութիւններին դէպի աղդը, — այս հարցը մնում է անմշակ: Գուցէ ժամանակով մենք վերադառնանք դէպի այս հարցը և հետազօտենք հին Հայաստանի ֆեօդալական երեւոյթները, բայց այժմ հարկաւոր ենք համարում այս հարցը լռութեամբ անցկացնել:

Սօլօմօն Աղիաղարեանց

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0243357

